

Голубнича-Шленчак Юлія,
Срібняк Ігор.

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

«ЖИВА ПРАЦЯ [НАВ]КОЛО ДРУКОВАНОГО СЛОВА[...] БУДИЛА ПРИСПАНІ ТВОРЧІ СИЛИ» (патріотично-виховна місія журнальної періодики у таборі інтернованих Військ УНР Каліш, Польща, 1921 р.)

Вступ. У зв'язку з вичерпанням майже всіх ресурсів для продовження боротьби з більшовицькою Росією Армія УНР у листопаді 1920 р. була змушена відступити на територію Польщі, після чого — у відповідності до міжнародних норм — її особливий склад був інтернований у кількох таборах. Перехід р. Збруч та роззброєння армії не означали припинення боротьби з більшовизмом, українське вояцтво лише тимчасово відмовлялося від збройних її форм, натомість опір червоній Москві набув форм ідеологічного протистояння та накопичення сил в очікуванні зручного моменту для виступу.

Початковий період перебування вояків УНР у таборах інтернованих був позначений багатьма побутовими труднощами, крім того — через нещодавню військову поразку частина вояцтва перебувала у пригніченому стані. В цій ситуації командування інтернованих Військ УНР потребувало дієвих засобів для скріплення морального духу таборян. Одним з найефективніших засобів консолідації українського вояцтва протягом усього часу інтернування виступала таборова преса, яка взяла на себе місію плекання національно-патріотичних почувань козаків і старшин Армії УНР. Важливим завданням таборових часописів залишалося оперативне інформування вояцтва про внутрішньополітичну ситуацію в Україні (під більшовицькою окупацією), а також розвиток міжнародної ситуації в Європі.

Історіографія проблеми. Переходячи до аналізу історіографії проблеми слід відзначити, що окремі факти про специфіку функціонування табової преси знайшли своє відображення у кількох узагальнюючих монографіях, в яких розглядалися загальні аспекти інтернування Армії УНР у Польщі⁹¹⁰. Важливий внесок у наукове опрацювання цієї теми було зроблено дослідниками історії табової преси, і в цьому контексті є доцільним згадати працю Є. Місила⁹¹¹, а також книги польського історика О. Вішки, в яких зібрано цінну фактологічну інформацію про всі таборіві видання вояків-українців у Каліші⁹¹².

⁹¹⁰ *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń, 1997. 209 s.; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с.; *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). К., 1999. С.80-174; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр. Львів, 2000. 276 с.; *Bruski J.J.* Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków: Arcana, 2000. 660 s.

⁹¹¹ Місила Є. Бібліографія української преси в Польщі (1918 — 39) і Західньо-Українській Народній Республіки (1918 — 19). Едмонтон-Альберта: Видавництво Канадського інституту українських студій, Альбертський університет, 1991. Довідник № 44. 250 с.

⁹¹² *Wiszka E.* Prasa obozowa żołnierzy armii URL internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920-1924 // *Rocznik Kaliski*. 1999. S.153-170.; *Wiszka E.* Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939. Toruń, 2001. 324 s.

Специфіка видання української таборової періодики стала також об'єктом дослідження Н. Сидоренко, один з розділів монографії якої («Свіжі течії» в таборах інтернованих Каліш і Щипіорно) був присвячений висвітленню динаміки таборового пресовидання⁹¹³.

Слід відзначити, що матеріали таборової преси були використані для підготовки низки статей про різні аспекти функціонування української таборової громади у Каліші⁹¹⁴. Останніми роками активізувався процес вивчення специфіки видання таборової періодики інтернованих вояків-українців у Каліші⁹¹⁵, а крім того з'являються статті, що були підготовлені за матеріалами окремих таборових видань⁹¹⁶. Позитивним явищем є те, що вивчення специфіки видання таборової періодики Каліша продовжується й в рамках дисертаційних досліджень⁹¹⁷.

* * *

У першій половині грудня 1920 р. у таборі Каліш був розміщений особовий склад 2-ої Волинської та 3-ої Залізної стрілецьких дивізій, до яких пізніше (протягом кінця 1921 — 1922 рр.) приєдналися вояки деяких інших згорнутих частин і з'єднань Армії УНР, що сталося після ліквідації цілої низки таборів інтернованих (Пикуличі, Александрів Куявський, Ланцут, Вадовиці, Стшалково та ін.). З самого початку перебування інтернованих вояків-українців в Каліші штаби згадуваних дивізій докладали всіх зусиль для подолання гострої нестачі у таборі газетно-журнальної періодики. У цей час фактично єдиним джерелом інформації для українського вояцтва були пресові звіти, які готувались та розсилались до таборів співробітниками Української військово-ліквідаційної комісії у Варшаві. Разом з тим до табору потрапляли й окремі примірники газет — як українських («Син України», «Воля», «Рідний край», «Обнова»), так і польських й російських («Народ», «Робітник», «Варшавское слово», «Свобода»)⁹¹⁸.

Згадані видання могли лише почасти задовольнити попит інтернованих на українське друковане слово, відтак нагальним завданням командування Армії УНР стала налагодження тиражування таборових видань, на заваді чому була відсутність потрібного для цього друкарського обладнання. Тим не менш, зусиллями ініціативних старшин (об'єднаних у складі дивізійних культурно-освітніх відділів) вручну або на друкарській машинці були виготовлені перші примірники таборових видань, які тиражувалися в обмеженій кількості на шапірографі. Ситуація кардинально змінилась після придбання 3-ою

⁹¹³ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження (у 3-х т.). Ч. II.: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). К., 2000. С. 97-152.

⁹¹⁴ Срібняк І. Хроніка життя інтернованих вояків-українців у таборі Каліш (1922 р.) // Сумська старовина. Суми, 2017. № LI. С. 25-34; Срібняк І. Табір інтернованих Військ УНР у Каліші, Польща (перша половина 1921 р.): моральний стан старшинства та заходи з його нормалізації // Емінак. Київ-Миколаїв, 2018. № 1(21) (січень-березень). Т. 2. С. 42-49; Срібняк І. Діяльність освітніх закладів у таборі інтернованих вояків Армії УНР Каліш (1921-1924 рр.) // Facta Simonidis. Zamość, 2020. № 1 (13). S. 143-161; Sribnyak I. Obóz internowanych żołnierzy ukraińskich w Kaliszu: życie kulturalne i artystyczne (1921-1924) // Przegląd Wschodni. Warszawa, 2021. T. XVII. Zeszyt 1-4 (62). S. 261-274.

⁹¹⁵ Голубнича-Шленчак Ю. Видання таборової газети «Український сурмач» вояками інтернованої Армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно в Польщі (1922 — 1923 рр.): зб. наук. пр. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м. Банська Бистриця-Баку-Ужгород-Кривий Ріг-Херсон, 27 червня, 2019 р.). С. 11–12.

⁹¹⁶ Срібняк І. Перебування інтернованих вояків-українців у таборі Каліш, 1923 р. (за матеріалами часопису «Український Сурмач») // Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / Наук. ред. проф. О.О.Салати. Вінниця, 2018. С. 159-174; Срібняк І., Палієнко М. Повсякдення інтернованих вояків Армії УНР у таборах Стшалково і Каліш, Польща, крізь призму публікацій журналу «Наша Зоря» (1921–1923 рр.) // Український інформаційний простір. Київ, 2022. № 1 (9). С. 209-232.

⁹¹⁷ Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі (1921-1924 рр.). Дис. д-ра філософії зі спец. 032 «Історія і археологія». Київський університет імені Бориса Грінченка. К., 2021. 299 с.

918 ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.1, 2.

Залізною дивізією друкарського верстату та облаштування дивізійної друкарні (кінець серпня 1921 р.).

Завдяки цьому стало можливим розпочати у таборі більш-менш регулярно видання кількох журналів, чим опікувались ініціативні групи (редколегії), які були утворені при кількох підрозділах згадуваної дивізії, у т.ч.: часописи «Козацька думка», «Око», «За Україну», сатирично-гумористичний журнал «Сич» (два номери), газета «Залізний Стрілець» (орган культурно-освітнього відділу 3-ої дивізії) і газета «Український Сурмач», журнал «Український інвалід», місячник «Веселка», журнал «Табір». Виходили поодинокі примірники часописів «Джерело», «Вістник 3-го інженерного куреня», «За дротом», «Літературно-Військовий Вістник», «Нове слово». Крім того заходами видавництва «Чорномор» у 1922 р. у Каліші нетривалий час видавалися ще кілька періодичних видань, у т.ч. й тих, які були перенесені зі Стшалкова (часописи 1-ї Запорозької дивізії «Військовий вісник» і «Наша зоря»). Свій друкований орган «Чорномор» мало й Українське товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам у м. Каліш. Перше та ймовірно єдине його число вийшло в 1922 р. у Каліші зусиллями видавництва з однойменною назвою «Чорномор»⁹¹⁹.

Для підтримки таборової преси у квітні 1923 р. при управлінні культурно-освітніх справ Генерального штабу Армії УНР було створено «Видавничий фонд», до якого надходили внески жертводавців та начальників груп інтернованих (на початку червня 1923 р. начальник групи військ у Каліші генерал О. Загородський із загальнотаборових сум передав на пресовий фонд 100 тис. м.п.)⁹²⁰. Завдяки цим та іншим надходженням у таборах видалася ціла низка газет та журналів, у т.ч. й часопис українських культурно-освітніх організацій в Щипіорно і Каліші «Український Сурмач»⁹²¹, а також журнал «Табір»⁹²².

«Залізний Стрілець»

Перше число газети культурно-освітнього відділу 3-ої Залізної дивізії «Залізний Стрілець» вийшло в світ ще до початку інтернування — у листопаді 1920 р., і попри всі трагічні для Армії УНР події цього місяця — її видання відбувалося досить регулярно (до кінця 1920 р. було видано 11 номерів). Протягом 1921-1922 рр. вийшло ще 78 її випусків, що правда наклад газети ніколи не був значним (30-35 примірників)⁹²³. Спочатку «Залізний Стрілець» друкувався тричі на тиждень, але вже у 1921 р. перетворився на щотижневик обсягом 4-6 сторінки малого («таблоїдного») формату.

У серпні 1921 р. часопис радикально змінив формат свого тиражування — якщо до № 49 «перший» примірник часопису віддрукувався на машинці та розмножувався далі на шапірографі, то вже починаючи з цього номеру він почав видаватися в досконалішому типографському виконанні⁹²⁴. Читачі мали можливість передплачувати газету, з доставкою в межах Польщі і навіть з її пересилкою за кордон (що відповідно збільшувало вартість кожного окремого її примірника)⁹²⁵.

Навколо часопису об'єдналися кращі літературно-мистецькі сили Калішського табору — до числа його найближчих співробітників належали А. Коршнівський, Микола

⁹¹⁹ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. С.107-108, 320.

⁹²⁰ На пресовий фонд // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С.7.

⁹²¹ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Істор.-біогр. дослідж. Л., 2002. С.316-318.

⁹²² Так, зокрема, у лютому 1924 р. секретареві редакції та скарбнику журналу «Табір» П. Шандруку з сум «Видавничого фонду» було видано 10 доларів і 20 франків на потреби цього видання (див.: ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.317, арк.18).

⁹²³ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.). Львів, 2002. С. 104.

⁹²⁴ Залізний стрілець. Каліш, 1921. 28 серпня. № 49. С. 1.

⁹²⁵ Залізний стрілець. Каліш, 1921. 30 серпня. № 50. С. 2.

Дараган, А. Листопад, П. Загоруйко, Максим Сизий, М. Селегій, Микола Коваленко та ін. У різний час до роботи у газеті «Залізний стрілець» долучались В. Смутний, П. Опаренко, Ф. Крушинський, П. Шандрук, С. Вільчківський, М. Сергієнко, М. Васильченко, Т. Сурделенко, В. Хвиля, О. Зотов та ін. Спочатку обов'язки головного редактора газети виконував поручник Віктор Осінський (пізніше — І. Зубенко)⁹²⁶, коректора та технічного редактора — сотник В. Тиссаревський. Газета мала своє гасло, ним стало козацьке прислів'я, що було розміщене під заголовком газети: «*Маєш шаблю в руці — ще не вмерла козацька мати*»⁹²⁷.

Поява часопису привернула увагу дивізійників, особливо тих, хто мав відповідний освітній ценз та бажав ознайомити таборовий загаль з своїми полемічними думками або творчими напрацюваннями. Згадуючи про своє перебування в таборі сотник Іван Зубенко наголосив на тому, що редакційна кімната «Залізного Стрільця» стала тим місцем, де «жива праця коло друкованого слова розбурхувала мистецькі потенції, будила приспані творчі сили». Тут ледь не щодня таборяни «обмінювались думками, переводили (провадили — *авт.*) жваві дискусії на літературні теми, читали свої твори, критикували їх»⁹²⁸.

Редакція газети вважала своїм важливим завданням налагодження зв'язку з читачами, до яких вона зверталася з проханням надсилати дописи про будь-які, навіть найдрібніші прояви українського життя, діяльність еміграційних осередків і таборове повсякдення вояцтва «не стісняючись формою викладу». Вона запропонувала таборянам зосередитися на збиранні матеріалів про визначні бої та події, які мали історичне значення, інформацію про загиблих та місця їхнього поховання. Отримуючи від інтернованих листи з авторськими творами редакція кількаразове просила підписувати їх справжнім іменем автора, а не псевдонімом чи криптонімом. Проте цей заклик не було почуто частиною таборяни, в силу чого на шпальтах газети продовжували розміщуватися матеріали, авторство яких було приховано під псевдонімом (або взагалі без зазначення й цього).

На шпальтах газети публікувалися різноманітні матеріали, які були згруповані у кілька розділів (рубрик). Так, зокрема, зразки художнього слова інтернованих були представлені в рубриці «Козацька творчість», тексти, в яких висміювався хтось (або щось) розміщувалися в розділі «Малий фейлетон» (або «Замість фейлетона»). У газеті обов'язково висвітлювалися головні політичні події (рубрики «Політичні новини», «Новини дня», «Останні вісті», «Військовий огляд», «Хроніка»). Часопис містив кілька розділів про повсякдення таборяни («Життя табору», «Життя дивізії»), а зворотній зв'язок з читачами підтримувався через рубрики «Поштова скринька», «Телеграми» та «Оголошення», в яких традиційно розміщували листи від читачів, їхні прохання, скарги та пропозиції. Різноманітну інформацію (здебільшого культурно-мистецького змісту) можна було відчитати в рубриках «Бібліографія», «Огляд преси», «Мистецтво і спорт», «Театр і мистецтво»⁹²⁹.

«Залізний Стрілець» охоче публікував гострі полемічні матеріали, до їх числа належала стаття «Етнографічні межі та наша обмеженість», автор якої наголосив на важливості зміни мислення і світоглядних уявлень українців, бо опору незалежній державі можуть створити тільки вільні люди, не обмежені страхами перед реакцією сусіда-ворога, а відтак кожному українцеві потрібно знайти цю волю в собі. Він закликав позбутися «московської психології і жаху перед словом», сподіваючись натомість на оживлення в українців «велетенського духу наших лицарських прадідів». Аби його перемогти потрібно готувати себе до «війни й воєнних цілей». Завершувалася стаття закликом: «Хай страшною буде

⁹²⁶ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. У 3-х ч. Ч. II. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). К., 2000. С.101-102.

⁹²⁷ Залізний стрілець. Каліш, 1921. 28 серпня. № 49. С. 1.

⁹²⁸ Зубенко І. «Веселка» й «веселківці» // За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Варшава, 1938. № 9. С. 227.

⁹²⁹ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. У 3-х ч. Ч. II. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). К., 2000. С.100-101.

наша зброя нашим ворогам»⁹³⁰, який не втратив своєї актуальності для України й в наші дні (в світлі широкомасштабної російсько-української війни 2014-2024 рр.).

У 1922 р. редколегія газети вдалася до пошуку інноваційних рішень з метою привернення уваги читацького загалу, час від часу випускаючи тематичні номери (останні зазвичай тиражувалися шрифтами у синьому або блакитному кольорі). Так, зокрема, № 4 був присвячений пам'яті полеглих у національно-визвольних змаганнях⁹³¹, сьоме число вшанувало велич Т. Шевченка⁹³², дев'ятий «кольоровий» номер вийшов з нагоди обговорення «українського питання» на Генуезькій конференції⁹³³.

Досить рідкісним явищем для газети було додавання нових рубрик, і зокрема тієї, яка стосувалася українсько-єврейських відносин. Приводом до її запровадження стало, за словами редакції, поширення більшовиками тенденційних інформацій про причетність українців до єврейських погромів. Найгіршим у цьому було те, що «вороги наші вживають всіх зусиль, щоб представити український народ і армію, як “банди погромщиків, грабіжників антисемітів” [...]». Такі твердження належалося послідовно спростовувати, і тільки спільними зусиллями всіх таборян можна було «розвіяти той морок, [в] який стараються окутати нас наші вороги-московити»⁹³⁴. Дана рубрика з'явилася всього в трьох номерах і надалі вже не була представлена у зв'язку з відсутністю відповідного матеріалу до друку.

«Око»

На відміну від «Залізного Стрільця», який весь час зберігав формат дивізійного листка, група старшин 2-ої Волинської дивізії спромоглась організувати протягом першої половини 1921 р. видання літературно-гумористичного журналу «Око»⁹³⁵. Перше його число вийшло у світ 30 січня 1921 р., а загалом за період його існування (до кінця червня 1921 р.) вийшло 22 номери, причому весь наклад останнього випуску був повністю конфіскований (ймовірно матеріали даного випуску не пройшли таборову цензуру). Обсяг журналу становив 15-20 сторінок (формату 24x33 см), тираж — 20-30 примірників. На обкладинці зазначалось, що за редагування і видання «Ока» відповідала ініціативна група, а починаючи з № 16 — колегія. Журнал друкувався на машинці та тиражувався на шапірографі, наслідком чого окремі його текстові матеріали були досить нечіткими. Обкладинка виготовлялась вручну, на ній розміщувався зміст числа, адреса видання, інколи вартість примірника. Під назвою журналу «Око» було зазначено гасло видання — «*Загляне в саму душу, глибоко, глибоко*»⁹³⁶.

У першому числі журналу його редакція умістила вступну статтю, в якій пояснила мету його заснування: встановлення зв'язку «з усіма групами українського громадянства, що є розкидане по Польщі», та послідовну боротьбу «з тою анархією, легкодухістю, та часом провокаційними чутками, які так некорисно відбиваються на наших моральних почуваннях». Редакція також залишала за собою право «оглянутися назад, на полишений шлях, та всебічно простудіювати та проаналізувати його»⁹³⁷.

Зазвичай кожен випуск журналу відкривався статтею, в якій аналізувалася політична ситуація в світі на момент виходу журналу або наводилися роздуми щодо перспектив

⁹³⁰ Бартко Є. Етнографічні межі та наша обмеженість. Залізний стрілець. Каліш, 1921. 28 грудня. № 66. С. 2.

⁹³¹ Залізний стрілець. Каліш, 1922. 29 січня. № 4. С. 1-4.

⁹³² Залізний стрілець. Каліш, 1922. 10 березня. № 7. С. 1-4.

⁹³³ Залізний стрілець. Каліш, 1922. 26 березня. № 9. С. 1-4.

⁹³⁴ Залізний стрілець. Каліш, 1922. 1 січня. № 1. С. 1.

⁹³⁵ У замітці авторства Л. Бачинський помилково зазначається, що цей часопис видавала ініціативна група старшин 3-ої Залізної стрілецької дивізії (див.: Літопис Червоної Калини. Львів. 1930. Грудень. Ч. 12. С. 24).

⁹³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 61.

⁹³⁷ Око: літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 20 січня. № 1. С. 1.

майбутньої боротьби за незалежну Українську державу. Так, зокрема, № 8 (від 20 березня 1921 р.) містив міркування П. Гладкого щодо наслідків антибільшовицького повстання у Кронштадті, яке «блиснуло як зірка надії для всіх, кому близька воля народу», а завершувався розмірковуванням редакції над майбутньою долею Росії⁹³⁸.

«Око» мало й інші постійні рубрики: «Історія 2-ої Волинської стрілецької дивізії», «З таборового життя», «Наша хроніка». У двох останніх з них йшлося про різні аспекти життя у таборі та поза ним (ці матеріали були відповідно структуровані у підрубрики: «мова», «театр», «спорт та забави», «свята і річниця», «політика», «табір і місто», «життя у німецьких таборах» та ін. Також у цих рубриках інколи уміщувалися фрагменти з щоденників та окремі нариси вояків про їх перебування у таборі. В одному з них (щоденник таборянина Михайла К., запис від 21 листопада 1921 р.) був гумористично обіграний процес підготовки старшинської вечірки у таборі, під час якого присутні «визнали, очевидячки, Японію, а тому робимо японські ліхтарики. Ціни на кольоровий папір, фарби і будівельні матеріали піднялись на 100 %. Рахунки оплачуються гербовими марками»⁹³⁹.

Часопис уміщував на своїх шпальтах значну кількість оповідань та п'єс, автором більшості з яких був В. Смутний. Зокрема, його п'єса «Червоний Арлекін — сучасна арлекінада на одну дію» переносила читача в 1919 р. на територію України — до якогось великого міста (без зазначення його назви). Головними героями в ній виступали П'єро, Коломбіна, П'єретта, Арлекін і два солдати-комунари⁹⁴⁰. П'єси «На розпутті» та «Переможці» також були присвячені вузловим проблемам національно-визвольної боротьби українського народу. Окрім цього був надрукований сценарій таборової постановки Михайла К. «Ревізор»⁹⁴¹ та ціла низка оповідань та значна кількість поетичних творів, у переважній більшості авторства самих інтернованих. Інколи уміщувалися й огляди таборових театральних вистав, зокрема комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля», яка відбулась 27 лютого 1921 р.⁹⁴² Навесні 1921 р. журнал умістив огляди двох важливих подій в житті інтернованих — приїзд до табору головного отамана Військ УНР Симона Петлюри (№ 11) і візит маршала Юзефа Пілсудського (№ 17).

Постійна гумористична рубрика «Наша енциклопедія» мала формат тлумачного словника, де на кожну букву був тематичний підбір слів і окреслення їх смислового навантаження з точки зору таборян. Відтак невідомий дописувач журналу своє розуміння значення терміну *Антанта*, яка не його думку була «збіркою держав, які цікавляться Полтавськими паляницями, Київським цукром, Катеринославськими копальнями; буфет — [це] інституція, яка вже викачала всі марки в кишнях старшин»⁹⁴³; гроші — невідомо нашому братові річ»⁹⁴⁴.

З нагоди важливих подій редакція практикувала видання тематичних номерів журналу. В їх переліку — сьомий номер, який вшановував пам'ять про Кобзаря, здвоєний № 9-10 (від 30 березня 1921 р.) був присвячений подіям Першого Зимового походу Армії УНР. Цей випуск звертав до себе увагу зокрема й тим, що містив кілька портретів його учасників: генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка, генерал-хорунжих О. Загородського і О. Галкіна, полковника Олександра Волосевича. Також у цьому номері була уміщена й карта Зимового походу. Великодній випуск (№ 14 від 1 травня 1921 р.) містив велику кількість святкових привітань, оповідань та віршів авторства П. Гладкого, В. Смутного, В. Конопацького, А. Мусіяки та ін. Тематичний № 21 присвячений пам'яті жертвам війни 1917 — 1921 рр. і містить списки загиблих воїнів.

⁹³⁸ Гладкий П. Передмова. Око. Каліш, 1921. 20 березня. № 8. С. 1.

⁹³⁹ Око. Каліш, 1921. 6 лютого. № 2. С. 15.

⁹⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 23–24.

⁹⁴¹ Михайло К. Ревізор. Око. Каліш, 1921. 22 травня. № 17. С. 16–17.

⁹⁴² Око. Каліш, 1921. 6 березня. № 6. С. 17.

⁹⁴³ Наша енциклопедія. Око: літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 20 лютого. № 4. (Без посторінкової пагінації).

⁹⁴⁴ Око. Каліш, 1921. 27 лютого. № 5. (Без посторінкової пагінації).

Попри те, що «Око» було літературно-гумористичним часописом, його редакція досить часто публікувала матеріали, які були досить нетиповими для такого роду видань. Так, зокрема, журнал мав окрему рубрику, присвячену охороні здоров'я, яку провадив Л. Бачинський. В такий спосіб на його шпальтах були оприлюднені статті про шкоду тютюнопаління (№ 11), про небезпечність паразиту солітеру (№ 16) та лекція про венеричні хвороби (№ 20).

Зовнішній дизайн журналу так само був об'єктом творчого пошуку деякого з членів редколегії, що інколи призводило до невластивих (форматові видання) пропозицій. У цьому зв'язку досить прикметною стала дискусія навколо макету підготовленої для двадцятого числа обкладинки, на якій пропонувалося умістити малюнок тендітної феї біля квітки. Така інновація видалася частині співробітників журналу неприйнятною і навіть обурливою⁹⁴⁵. З огляду на те, що у № 20 феї не було, до цієї думки дослухалися.

На прикінцевих сторінках журналу часто вміщувались різноманітні оголошення та звернення — як самої редакції, так і його читачів. Так, зокрема, у № 6 (від 6 березня 1921 р.) був надрукований заклик надати допомогу воякам 7-ої бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії та оголошення художньої студії 2-ої Волинської стрілецької дивізії, яка зверталася з проханням до таборян надіслати їй різні українські орнаменти та вишивки. Тут же містилося оголошення про відкриття фотографічної студії з преїскурантом її послуг⁹⁴⁶. У № 19 (від 5 червня 1921 р.) було надруковано звернення із закликом жертвувати кошти на фонд спорудження пам'ятника І. Франку.

У травні 1921 р. редакція зіштовхнулася з фінансовими проблемами, не маючи достатньо коштів для продовження видання журналу. Але при цьому вона заперечила чутки про закриття журналу і у № 17 висловила подяку коменданту штабу 2-ої Волинської дивізії підполковнику Задорожному за допомогу у виданні чергового числа⁹⁴⁷. В пошуках матеріальних засобів для журналу редакція вирішила звернутися до своїх читачів з проханням про допомогу, поінформувавши їх про покриття видатків на тиражування часопису за рахунок майбутніх благодійних внесків. В журналі навіть з'явилася окрема рубрика — «На видавничій фонд», перші внески до якого зробили генерали О. Загородський (500 марок польських — м. п.), О. Удовиченко (250 м. п.), і Є. Гамченко (200 м. п.), полковники О. Недзвецький (200 м. п.) і П. Труба (100 м. п.), сотник М. Осадчий (100 м. п.) та ін.⁹⁴⁸ Окрему подяку було висловлено Українському горожанському комітетові у м. Львові за вагомий грошовий внесок (5000 м. п.)⁹⁴⁹.

Але покладатися лише на внески благодійників було досить ризиковано, що й підтвердив прикрий випадок з конфіскацією таборовою цензурою усього накладу 22-го випуску журналу. Можна лише припустити, що в силу неготовності жертводавців витратити свої кошти за таких непевних умов видання часопису в червні 1921 р. було припинено⁹⁵⁰. Тим не менш вже на початку липня журнал відродився, але вже у новій іпостасі — як суто літературний тижневик під старою назвою «Око», що стало можливим завдяки заходам співробітників культурно-освітнього відділу 2-ої Волинської стрілецької дивізії. «Інтриги» відродженню часопису додавало те, що на обкладинці був помилково вказаний 1920 р., а нумерація «повсталого з попелу» часопису починалася наново. Номеру складалася з 16 сторінок, а вартість одного примірника була «другого „Ока”» становила 40 м. п.

У першому числі була уміщена редакційна стаття «З наших думок», адресована усім читачам, в якій містився заклик до згуртування всіх інтернованих вояків-українців: «не розпорошуймося, а тримаймося купи, дбаймо всіма силами над піднесенням нашої

⁹⁴⁵ Око. Каліш, 1921. 5 червня. №19. С. 16.

⁹⁴⁶ Око. Каліш, 1921. 6 березня. № 6. С. 20.

⁹⁴⁷ Око. Каліш, 1921. 22 травня. № 17. С. 18.

⁹⁴⁸ Око. Каліш, 1921. 29 травня. № 18. (Без посторінкової пагінації).

⁹⁴⁹ Око. Каліш, 1921. 5 червня. №19. С. 9.

⁹⁵⁰ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.). Львів, 2002. С. 255.

національної освіти[...]. Тільки в єднанні національних сил перемога, тільки щире кохання до Неньки (тут: України — *авт.*) доведе нас до здійснення наших ідеалів і створить в майбутньому велике державне тіло»⁹⁵¹.

Журнал містив кілька рубрик, матеріали яких були висвітлювали таборове повсякдення інтернованого вояцтва («З таборового життя», «З життя таборового театру», «З наших думок», а також окремих розділ, присвячений питанням освіти у таборах). Серед особливих подій у житті табору слід відзначити приїзд до Калішу Головного отамана С. Петлюри, з нагоди чого було проведено цілу низку культурно-освітніх заходів: спортивну олімпіаду, виступи членів гуртка «Відродження» та танцюристів під керівництвом Авраменка, учасників відбулася вистава таборового театру «Запорожець за Дунаєм»⁹⁵².

Також привертає увагу рубрика «З життя таборового театру», яка містила розгорнуту рецензію на виставу драми І. Тогобочного «Борці за мрії» (остання відбулась 24 серпня 1921 р.)⁹⁵³. Як і його попереднику, оновленому «Оку» гостро бракувало матеріальних ресурсів для сталого тиражування, в силу чого у своєму черговому (№ 8) випуску редколегія повідомила про можливу затримку з виходом наступного номера, який на жаль став останнім⁹⁵⁴.

«Сич»

У таборі Каліш паралельно з «Оком» виходив ще один часопис аналогічного профілю — сатирично-гумористичний і літературний журнал «Сич» (загалом вийшло лише два його числа). Він видавався заходами вояків 7-ої стрілецької бригади 3-ї Залізної дивізії, про що свідчить прохання його редакції надсилати листи і матеріали до бараку, в якому мешкали інтерновані з цього підрозділу⁹⁵⁵. За видавництво, редагування і друк часопису відповідала колегія. «Матриця» журналу виготовлялася повністю вручну як і обкладинка, окремі тексти були написані від руки, деякі надруковані на машинці, після чого її в обмеженому накладі тиражували на шапірографі, поправки вносились вже після копіювання. Для виготовлення обкладинки використовувався кольоровий папір (№ 1 мав помаранчевий колір, № 2 — фіолетовий). Формат видання становив 21x33 см.

У першому номері було наведено пояснення обрання саме такої назви часопису, бо спочатку в їх числі фігурували «Шершень», «Чміль» («Джміль» — *авт.*), «Деркач», «Комар», «Оса», «Колючки», «Коса», але жодна з них не припала до душі вояцтву. Один із таборян взагалі висловлював своє неприйняття ідеї заснування журналу, але це відверто не сподобалося іншим інтернованим, які влучно охарактеризували його як такого, що «завжди сичить, як той сич». Вояки вирішили, що було би символічно так і назвати видання («Сич»), адже «Сич має сичати на всіх і кожного». Редколегія сподівалася, що матиме можливість публікувати на шпальтах часопису будь-яку інформацію про будь-що та будь-кого, незважаючи на цензуру⁹⁵⁶.

Публікуючи свої матеріали в журналі автори здебільшого приховували свої справжні імена під псевдонімами («Пан», «Вич», «Слобожанин», «К. Невідомий», «Не галичанин», «Глядач», «Грішний», «Не сотник, а хорунжий» та ін.), сподіваючись в такий спосіб убезпечити себе від каральних обмежень цензури. Це ж стосувалося й більшості карикатур,

⁹⁵¹ Око: літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 3 липня. № 1. С. 2.

⁹⁵² Око: літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 31 липня. № 5. (Без посторінкової пагінації).

⁹⁵³ Око: літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 18 вересня. № 8. С. 15.

⁹⁵⁴ Око: літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 18 вересня. № 8. С. 16.

⁹⁵⁵ Сич. Сатирично-гумористичний і літературний журнал. Каліш, 1921. 28 січня. № 1. 20 с.

⁹⁵⁶ Сич. Сатирично-гумористичний і літературний журнал. Каліш, 1921. 28 січня. № 1. С. 2–3.

шаржів та малюнків, автором яких виступав таборянин, який приховував своє дійсне ім'я під псевдонімом «Каран-Даш» (решта належала його колегам Богдановичу та таборянину під криптонімом А.Т.).

Зміст часопису поділявся на різні рубрики, серед них увагу привертає «Театральна хроніка», в якій подавався огляд вистав, що проводилися у Каліші таборовими артистами. Зокрема були відрецензовані вистави театральної трупи 3-ї Залізної стрілецької дивізії «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка (8 січня 1921 р.) та «Наталки Полтавки» Івана Котляревського (22 січня 1921 р.)⁹⁵⁷. Щодо матеріалів, які уміщувалися у розділі «Кажуть», то редакція обачливо попереджала, що не бере на себе жодної відповідальності за опубліковані в ній різноманітні «новини» гумористично-пліткарського змісту, які оберталися у середовищі інтернованих. Своєрідним продовженням цієї рубрики були розділи «Вражіння» та «Офіційний відділ», у яких висвітлювалися важливі новини, але теж в гумористичній «обгортці». Характеризуючи матеріали цього часопису О. Вішка мав всі підстави стверджувати, що опубліковані у ньому статті більше просякнуті сатирою, ніж гумором, а вірші мають виразне гірке та тужливе звучання⁹⁵⁸.

«За дротом»

Завдяки активній діяльності кількох осередків товариства «Просвіта» у Каліші протягом 1921 р. вийшли друком чотири журнали, яким хоча й не судилося довге «життя», але всі вони істотно причинилися до зміцнення морального духу інтернованого вояцтва. Першим з них став козацький тижневик «За дротом», що виходив заходами видавничої секції товариства «Просвіта» школи підстаршин 7-ої [бригади] 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Його основне наповнення складало зразки козацької ліричної творчості, оповідання, спомини тощо. «Матриця» журналу виготовлялася вручну і вже після цього тиражувалася на шапірографі накладом 20-25 примірників кожного номеру.

Перше число часопису (вийшло в світ 14 березня 1921 р.) відкривалося редакційною статтею, в якій його видавці спробували пояснити, що спонукало їх до заснування часопису: «В повнім розумінню необхідності забезпечити козацтву можливість одверто висловлювати свої думки — приступаємо ми до вкладання цього журналу. Хай кожний козак сміло виносить на сторінках цього журналу всі свої веселі і сумні думки. У нас не повинно залишатись нічого недосказанного, щоб усі змогли коли буде слухний час знову стати з легкою душею до активної праці. Праця єдина з неволі нас вирве!»⁹⁵⁹.

Видавці журналу поставили перед собою завдання сприяти піднесенню культурного рівня козацтва, саме до нього зверталась редакція з проханням надсилати свої матеріали. «Пишіть про все, що Вас цікавить, що більше всього драпає Вашу душу[...]. Надсилайте оповідання, вірші, юмористичні розкази, анекдоти, думки і всякі інші праці, як з минулого, так і з сучасного життя». Завершувалось звернення закликком до читачів: «Не зганьбіть же — привітайте наш розумний почин!»⁹⁶⁰.

Журнал містив постійні рубрики «Гумористика», «День в школі», «Оголошення», «З життя товариства “Просвіта”» (в ній був відзначений її внесок у розвиток культурно-освітньої діяльності у таборі та висловлена за це подяка членам товариства). Часопис охоче надавав свої шпальти для розміщення різноманітних зразків козацької творчості. З нагоди свят редакція вдавалася до випуску тематичних номерів, яким був № 4, що вийшов з

⁹⁵⁷ Сич. Сатирично-гумористичний і літературний журнал. Каліш, 1921. 28 січня. № 1. С. 16.

⁹⁵⁸ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.). Львів, 2002. С. 283.

⁹⁵⁹ За дротом. Каліш: товариство «Просвіта» школи підстаршин 7-ї бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії, 1921. 14 березня. № 1. Без посторінкової пагінації.

⁹⁶⁰ За дротом. Каліш: товариство «Просвіта» школи підстаршин 7-ї бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії, 1921. 14 березня. № 1. Без посторінкової пагінації.

нагоди Великодніх свят і містив значну кількість привітань, віршів та статей відповідної тематики⁹⁶¹.

Поява цього журналу не залишилася непоміченою — таборові журналісти з Ланцуту в одному зі своїх дописів відзначали «велике моральне вдоволення» після ознайомлення зі змістом тижневика «За дротом», який є «цілковитим продуктом духової творчості нашого героя-козака. Наївно-щирі нотатки козацьких творів зворушують душу й викликають сльози жалю і радощів»⁹⁶².

«Джерело»

Заходами просвітян 21-го стрілецького куреня 3-ої Залізної стрілецької дивізії був опублікований єдиний номер тижневика «Джерело» (28 березня 1921 р.). Число було повністю виготовлене вручну та зрадаговане колегією (його обсяг становив 16 сторінок). У вступній статті редакція часопису наголосила на «безцінній користі» «живого слова», яке «як чудовий родник[...] б'є з маленького джерела народної душі»⁹⁶³. Більшість творів підписано криптонімами. Часопис містив зразки поезії, зокрема «Пісня залізного стрільця», «До незабутньої», «Молитва інтернованого» Ю. Г. Також були опубліковані нарис Плохія «Колись і зараз» та козака ІМІ, «Спогад» М. П., звернення «До козаків і старшин». Число містило рубрики «Телеграмка» та «Поштова скринька».

«Козацька Думка»

У свою чергу члени осередку товариства «Просвіта», що діяв при 19-му стрілецькому курені 3-ої Залізної дивізії, заснували двотижневик «Козацька думка», перший номер якого вийшов 1 травня 1921 р., а наступний (здвоєний № 2/3, та ймовірно, останній) — 15 червня ц. р. Журнал тиражувався на шапірографі, деякі тексти досить нерозбірливі, ілюстрації були мальовані вручну. Формат видання становив 22х31 см. Гаслом видання став уривок із поезії Т. Шевченка «Учіться, брати мої, думайте читайте. Чужому научайтесь і свого не цурайтесь», вміщений на обкладинці.

В опублікованому в № 1 своєму вступному слові редакція наголосила, що основними завданнями часопису мало стати перш за все «виховання серед козацтва розуміння ідеї визволення Батьківщини від ворогів». Вона також задекларувала свою готовність докласти усіх зусиль задля виховання у вояцтва єдності духу та волі для праці на користь своєї батьківщини. В журналі йшлося: «...ми постараємось з'єднати наші бажання і переконання, — і в цьому з'єднанні виховати єдиний дух, єдину волю для праці на користь своєї батьківщини України. З Божою помічу (допомогою — *авт.*) і в добрий час кожного до праці на користь з'єднано», — такими натхненними словами завершувалось вступне слово⁹⁶⁴!

На сторінках часопису була опублікована ціла низка поезій Івана Кухаріва, Ф. Литовченка, а також таборянина, який приховав своє справжнє ім'я під псевдонімом Батіг-гора; тут же були представлені й прозові твори Чернівчанина «Зелені свята», нариси Никодима «Лицарям» і Сірого «Деякі», оповідання невідомого автора «Потап», перекладений твір Сокирянника «Пушник»⁹⁶⁵. Наприкінці номеру фігурувала рубрика «Козацький гумор»,

⁹⁶¹ За дротом. Каліш: товариство «Просвіта» школи підстаршин 7-ї бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії, 1921. 1 травня. № 4. Без посторінкової пагінації.

⁹⁶² Промінь. Ланцут, 1921. 13 травня. Ч.1. С.42.

⁹⁶³ Джерело. Тижневик Просвіти 21-го Стрілецького куреня 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Каліш. 1921. 28 березня. 16 с.

⁹⁶⁴ Козацька думка. Каліш: товариство «Просвіта», 1921. 1 травня. № 1. Без посторінкової пагінації.

⁹⁶⁵ Козацька думка. Каліш: товариство «Просвіта», 1921. 15 червня. № 2-3. С.11.

у якій уміщувалися анекдоти «В редакції» і «Свобода в Совпедії», а також різноманітні гуморески⁹⁶⁶. Більшість творів в цих та інших рубриках були підписані криптонімами.

«За Україну»

28 травня 1921 р. побачило світ перше число літературного журналу «За Україну», що сталося завдяки зусиллям видавничої секції товариства «Просвіти» 3-го кінного полку 3-ої Залізної стрілецької дивізії (наклад часопису тиражувався в дивізійній друкарні). Журнал планувався як щотижневий видання, але як зазначили самі видавці у № 3, через нестачу коштів він виходив нерегулярно⁹⁶⁷. Л. Бачинський (Прижмуренко) зазначав, що часопис тиражувався у кількості 32 примірники⁹⁶⁸, натомість статистичні звіти про культурно-освітню діяльність оперують цифрою у 64 примірники⁹⁶⁹.

Своїм гаслом видавці обрали слова із загальновідомої пісні «Ой, у лузі калина»: «А ми тую червону калину підіймемо». Засновуючи журнал просвітяни ставили перед собою завдання зміцнити у таборян почуття національної гідності, збільшити кількість знавців рідної мови, історії та культури, а також ознайомити читачів з «таборовим, так і недавно минувшим бойовим життям» вояків⁹⁷⁰. Для цього часопис уміщував на своїх шпальтах оповідання, повісті, вірші, пісні, спомини учасників боїв за незалежність України. Перші числа віддруковані на шапірографі, правки вносилися згодом вручну, натомість здвоєний № 4/5 від 9 вересня 1921 р. був повністю у типографському виконанні. Кожний випуск починався з висвітлення редакцією останніх важливих подій в Україні та світі.

В числі інших у журналі провадилася рубрика «Всього потроху», в якій подавалася різноманітна актуальна на той час інформація (вісті з України, спортивне життя в таборі тощо). У рубриці «Козача творчість» були уміщені п'єси на дві дії «Судилось» підхорунжого *Ц-ського*, присвячена проблемам селянства Київщини у 1918–1919 рр.⁹⁷¹, вірш «Думка козака» Ф. Ткача, спогад козака Т. Т-ча «З повстання в 1918 р.»⁹⁷².

Журнальні статті мали досить широку тематичну палітру, так зокрема, у № 6-7 був опублікований матеріал невідомого автора «Національний танок», який містив огляд виступів танцювального ансамблю під керівництвом В. Авраменка в таборі Каліш. У цьому ж числі був надрукований допис «Жидівське питання», автор якої засуджував єврейський погром у Проскурові, який було вчинено у лютому 1919 р., та стаття «Чого не сказав Скоропадський», присвячена аналізу політики гетьмана⁹⁷³. Матеріали часто супроводжувались епіграфами Наполеона I Бонапарта, Т. Шевченка, І. Франка, Є. Чикаленка, Л. Українки.

Інколи у кінці номера містилась рубрика «Листи до редакції» та «Оголошення». В останній друкувались абсолютно різноманітна інформація, зокрема, задачі для «таборових математиків», оголошення про бажання завести знайомство. У № 4-5 у цій рубриці були наведені дотепні поради інтернованим, у т.ч.: «Скучаючим — зайнятись вивченням самого себе; не знаючим української мови — не балакати на російській мові; недоїдаючим — не міняти хліба на цигарки; невіруючим — роздобувати теплі речі, і підшукувати місце даліше від дверей і готуватись на зимівлю»⁹⁷⁴.

⁹⁶⁶ Так само. С. 21-23.

⁹⁶⁷ За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 1 липня. № 3. 1 липня. 15 с.

⁹⁶⁸ Прижмуренко І. Видання по таборах інтернованих українських вояків Армії УНР. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1931. Січень. №1. С. 23.

⁹⁶⁹ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.). Львів, 2002. С. 203.

⁹⁷⁰ За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 28 травня. № 1. С. 1.

⁹⁷¹ За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 5 червня. № 2. С. 14-18.

⁹⁷² За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 10 листопада. № 6-7. С. 23–24.

⁹⁷³ За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 10 листопада. № 6-7. С. 15–17.

⁹⁷⁴ За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 9 вересня. № 4-5. С. 16.

«Нове Слово»

У квітні 1921 р. заходами членів майбутньої редакції сотниками І. Бутенка і Тернопільського, а також хорунжого М. Коваленка зі складу 2-ої старшинської сотні 3-ої Залізної стрілецької дивізії у таборі вийшло перше і єдине число «органу молодого покоління» журналу «Нове Слово», яке містило чималу кількість різних матеріалів та було ілюстровано значною кількістю малюнків таборових художників «Кіма» та «Барана»⁹⁷⁵. Воно відкривалося вступною статтю І. Бутенка «Ми й вони», далі були розміщені статті М. Коваленка «Історичні аналогії» та полковника П. Шандрука «Про взаємовідносини старшини і стрільця». На сторінках журналу знайшлося місце й для ілюстрованого оповідання В. Спартенка «Примітивіада» та віршів В. Мандрівця «Тоді шуміли сосни», «До друга». Таборову хроніку репрезентувала стаття В. Коваленка «Зачароване коло», у якій автор зобразив негаразди таборових буднів. Також подавались новини з України та світу. Завершувалося число рубрикою «Бібліографія»⁹⁷⁶.

«Вістник 3 окремого інженерного куреня»

Поява журналу з такою назвою стала можливою завдяки творчим зусиллям кількох старшин 3-го окремого інженерного куреня 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Часопис задумувався як щотижневий видання, але таборова дійсність внесла свої корективи — і світ побачили лише два його випуски у досить обмеженому накладі (32 примірники). Дослідниками віднайдено лише перший його номер (від 17 травня 1921 р.)⁹⁷⁷, але відомості про редколегію часопису в ньому відсутні. Журнал виготовлявся вручну та тиражувався на шапірографі, який через свою недосконалість часом давав неякісний відтиск деяких сторінок.

Перший номер містив звернення редакції часопису до читачів, в якому вони запевняли своїх майбутніх читачів у тому, що «остання година боротьби буде за нами (Армією УНР — *авт.*), ми переконані в перемозі[...], бо є ще порох в порохівниці, ще не ослабла козацька сила»⁹⁷⁸. У ньому також була опублікована стаття, присвячена історії створення 3-го окремого інженерного куреня⁹⁷⁹. Тут же був розміщений вірш козака Сурдоценка «Мої бажання», у якому йшлося про важке таборове повсякдення⁹⁸⁰. Завершувався цей випуск фаховою статтю про організацію зв'язку на полі бою, до якої додавалась схема телеграфно-телефонної станції з поясненнями до неї⁹⁸¹.

«Літературно-військовий вістник»

Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії 6 грудня 1921 р. видав одне число «Літературно-військового вісника» (обсягом 58 сторінок), вихід якого був приурочений до роковин початку І-го Зимового походу Армії УНР. У зверненні до читачів видавці висловили сподівання, що «Вістник» стане дійсним «здоровим» джерелом для національно-державного виховання. Задля втілення цієї мети були поставлені наступні завдання: «Об'єднання розпорошеної громадської думки біля одного суто державного

⁹⁷⁵ Сидоренко Н. «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919 — 1924 рр.). К., 2000. С. 35.

⁹⁷⁶ Вістник 3 окремого інженерного куреня. Каліш, 1921. 17 травня. №1. 14 с.

⁹⁷⁷ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): іст.-бібліогр. дослідж. Львів, 2002. С. 176.

⁹⁷⁸ Вістник 3 окремого інженерного куреня. Каліш, 1921. 17 травня. №1. С. 2–3.

⁹⁷⁹ Історія 3-го окремого інженерного куреня. Вістник 3 окремого інженерного куреня. Каліш, 1921. 17 травня. №1. С. 7–9.

⁹⁸⁰ Вістник 3 окремого інженерного куреня. Каліш, 1921. 17 травня. №1. С. 3.

⁹⁸¹ Вістник 3 окремого інженерного куреня. Каліш, 1921. 17 травня. №1. С. 10–14.

критерія; освітлення військової науки; занотовування військових подій, нариси яких безперечно лежать під спудом у нашого суспільства, але які можуть у великій мірі нам, а також майбутній нашій історії, багато де-чого сказати нового»⁹⁸². Зважаючи на тяжкі умови, у яких доводилося працювати видавцям, вони сподівалися, що читачі з прихильністю віднесуться до цього «паростку, зіходячого на рідній йому землі, зі співчуттям, тепло й чуло (чуйно — *авт.*), як до свого власного органу»⁹⁸³.

Назва журналу повної мірою відобразило його зміст: першу частину часопису склали художні літературні твори, другу — військово-історичні та аналітичні статті з військової тематики. Номер відкривався історичним нарисом «6-го грудня 1919 р.», що був присвячений роковинам I-го Зимового походу⁹⁸⁴. Дану тематику продовжили вірші В. Конопацького «І сплять вони тихо могутні орли» та Аполлона Падоліста «Чарівна могила». Нарис Д. К-ського «Пережиток» наповнений роздумами автора про «рису рабства і приниженості», притаманного частині українського народу, який знаходячись весь час під ярмом недружніх сусідів, не мав можливості «породити людей с широким державним світоглядом, людей незалежних». Україна не зможе стати сильною незалежною державою допоки пануватиме цей «пережиток» мислення — робив висновок автор цього нарису⁹⁸⁵. Також на сторінках журналу була опублікована ціла низка літературних нарисів та оповідань (у т.ч. новела «Мати дика» Гі де Мопассана у перекладі з французької Можейка (у сучасному українському перекладі «Пані дика» — *авт.*), а також поезій.

Друга частина часопису починалась із нарису генерал-хорунжого В. Куца «Дух чи матерія?», який являв собою огляд та аналіз подій Першої світової війни та військової історії в цілому⁹⁸⁶. Автор обстоював думку про те, що для успішного ведення бою потрібна висока маневрена здатність війська, якої можна досягти завдяки навчанню та вихованню командного складу в дусі єдиної військової думки та використання всіх видів військової техніки. Також були представлені статті В. Сігаріва «Сущність війни та значення армії», В. Є. «До питання воєнної термінології», Г. Радченка «Під чорним островом» (спогади про евакуацію за р. Збруч у червні 1920 р.). Часопис містив рубрику «Хроніка», в матеріалах якої йшлося про життя табору, новини з України та світу. Як зазначав О. Вішка, з огляду на коло авторів «Літературно-військового вісника», його з впевненістю можна вважати передвісником літературного журналу «Веселка», заснованого у Калішському таборі у 1922 р.⁹⁸⁷

Висновки. Дослідження визвольної боротьби 1917-1920 рр. стало можливим лише завдяки копіткій роботі усіх причетних до видання таборової преси (штабів дивізій), і в першу чергу співробітників дивізійних культурно-освітніх відділів, в складі яких були створені видавничі секції, головним завданням яких було забезпечення видання часописів, неперіодичних листків та іншої поліграфічної продукції. Разом з тим не менша заслуга належала й досить нечисленному колу тих старшин Армії УНР, які вважали своїм патріотичним обов'язком участь у змістовному наповненні та редагуванні калішської газетно-журнальної таборової періодики, роблячи це здебільшого на безоплатній основі.

При цьому вони намагалися втілити свої творчі ідеї, поділитися думками та переживаннями, закарбувати спогади про своє минуле у лавах Армії УНР, зафіксувавши для нащадків історію її частин та з'єднань. Завдяки цьому кожен випуск будь-якого таборового видання знаходив свого читача (як в таборі, а й поза його межами), ефективно виконуючи при цьому своє найголовніше призначення — національно-патріотичну мобілізацію інтернованих вояків-українців та української військової еміграції в Європі загалом.

⁹⁸² Редакція. До громадянства! Літературно-військовий вісник. Каліш: культурно-освітній відділ при 2-й Волинській дивізії, 1921. Грудень. № 1. (Зворот обкладинки).

⁹⁸³ Літературно-військовий вісник. Каліш, 1921. Грудень. № 1. С. 1.

⁹⁸⁴ 6-го грудня 1919 р.// Літературно-військовий вісник. Каліш, 1921. Грудень. № 1. С. 1.

⁹⁸⁵ К-ський Д. Пережиток. Літературно-військовий вісник. Каліш, 1921. Грудень. № 1. С. 9–10.

⁹⁸⁶ Куц В. Дух чи матерія? Літературно-військовий вісник. Каліш, 1921. Грудень. № 1. С. 32–37.

⁹⁸⁷ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.). Львів, 2002. С. 223.

З числа усіх таборів інтернованих вояків Армії УНР у Польщі Каліш посідав першість — попри всі складнощі таборового життя українська періодика тиражувалася тут найактивніше — протягом 1921 р. з різною періодичністю у цьому таборі виходило загалом 11 різножанрових газет і журналів). Це стало можливим завдяки тому, що командування дислокованих у Каліші дивізій (генерали О. Удовиченко і О. Загородський) вважали своїм обов'язком сприяти організації видавничої справи, розуміючи наскільки важливим для формування світогляду інтернованих є друкване українське слово.

*Михайло Цюрупа,
Олексій Андрущенко
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

УКРАЇНСЬКА ВОЄННО-ГУМАНІТАРНА ТРАДИЦІЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗДОБУТКІВ У ЗБРОЙНІЙ БОРОТЬБІ ЗА СУВЕРЕНІТЕТ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНИ

Доволі точна характеристика буремного соціального часу, в континуумі якого українці наразі перебувають, була надана героєм-інтелектуалом роману Роберта Мюзіля «Людина без властивостей» ще 100 років тому: «Нинішній час наповнений сподіваннями, нетерплячий, однак Месії, котрого він із надією чекає, поки що не видно»[1]. Ми вперше за роки незалежності України, всупереч надуманої політики багатовекторності, маємо самі відповідати на небезпечні виклики смертоносної війни людині і людяності, на «екзистенціальні загрози» всьому нашому життю, не покладаючись на сумнівне ставлення союзників до наших проблем. Війна, розпочата Московією, вже три роки «виснажує серця» людей нашої країни, випробовує на міцність міжнародний правопорядок та архітекtonіку європейської безпеки, спроможність демократичної спільноти загнуждати безжалісну ходу агресора. Мовиться не про невідворотні втрати військових на полях бойовищ, а про цілеспрямовані вбивства за ці роки 570 дітей, 78 медиків (нейтральні особи), 180 діячів культури України.

Нам потрібні люди із воєнно-гуманітарними якостями відважного захисника країни та водночас тієї лінії поведінки, що дотримується принципу гуманізму, щодо якого нерідко сотні років вживали сумний афоризм «війна і гуманізм не сумісні».

Актуальність дослідження. Агресивні дії Московії, коли нарощування напруги і небезпек «гібридної війни» трансформувались у «війну на знищення українства», не отримали ще належної гуманітарної та морально-правової оцінки, особливо в галузі міжнародного гуманітарного права, зверненій з вимогами до всіх воюючих дотримуватись традицій, законів і правил війни.